

УДК 637.13

М. Б. Дацюк-Томчук,
к. е. н., доцент кафедри економіки та підприємництва,
Луцький інститут розвитку людини Університету "Україна"

СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЦТВА МОЛОКА ТА МОЛОКОПРОДУКТІВ

M. Datsiuk-Tomchuk,
Ph.D., Associate Professor of Economics and Business Department,
Lutsk Institute of Human Development of University "Ukraine"

THE ESSENCE AND IMPORTANCE OF MILK AND DAIRY PRODUCTION DEVELOPMENT

У даній статті розглядається соціально-економічна сутність та значення розвитку виробництва молока та молокопродуктів. Проблема забезпечення населення України молоком і молокопродуктами досі залишається невирішеною. З підвищенням купівельної спроможності населення попит на цю продукцію швидко зростає, однак задовольнити його в сучасних умовах буде досить проблематично, враховуючи різке скорочення поголів'я худоби, і насамперед у сільськогосподарських підприємствах.

Сучасний обсяг споживання молока і молокопродуктів населенням України далекий від рекомендованого. Причинами цього є невідповідність існуючого рівня купівельної спроможності населення рівню цін та кількості й асортименту молочної продукції на ринку. А це своєю чергою є наслідком значного скорочення обсягів виробництва продукції у молочному скотарстві і невідрегульованості системи економічних взаємовідносин між виробниками молока та його переробниками.

На основі власних наукових досліджень ми з'ясували, що для функціонування ринку виробництва молока і молочних продуктів потрібне опрацювання відповідної стратегії, яка буде інструментом управління і сформує концепцію дій довготривалого розвитку з окресленням чіткого напрямку досягнення поставленої мети.

The article deals with the socio-economic essence and importance of milk and dairy production development. The problem of ensuring the population of Ukraine by milk and dairy products is still unsolved. With the increase of purchasing power of population, demand for these products is growing rapidly, however to meet it under modern conditions will be rather problematic, considering the sharp reduction of number of livestock, and first of all, in agricultural enterprises.

Contemporary consumption volume of milk and dairy products by population of Ukraine is far from recommended. The reason for this is disparity of existing level of population purchasing power to prices level and quantity and assortment of dairy products on the market. This in turn is the result of a significant decline in production in dairy cattle and unsettlement of economic relations system between milk producers and its processors.

On the basis of research, we found that the operation on the market of milk and dairy production requires appropriate strategy working out that could be a management instrument and form the concept of sustainable development actions with definite direction to achieve this goal.

Ключові слова: сільське господарство, агропромисловий комплекс, розвиток, виробництво, споживання, молочне скотарство, витрати населення, молоко, молочні продукти, чинники, підприємство, спілки.

Key words: agricultural, agriculture, development, production, consumption, dairy cattle, spending, milk, dairy products, factors, enterprise unions.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Запорукою ефективності економічних взаємовідносин між учасниками агропромислової інтеграції у молокопродуктовому підкомплексі повинна бути відповідна справедлива система економічних взаєморозрахунків між ними на всіх етапах виробництва кінцевого продукту і доведення його до споживача.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблемою розвитку галузі скотарства, економіки виробництва молока займалося багато вчених-економістів серед яких В. Анд-

рійчук, О. Бугуцький, С. Васильчак, П. Гайдучський, О. Крисальний, В. Липчук, М. Малік, Г. Черевко та ін.

ЦІЛІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Основними цілями даного наукового дослідження є формування соціально-економічної сутності розвитку ринку молочної продукції.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Молоко і молочні продукти є надзвичайно цінними та незамінними продуктами харчування, особливо для дітей і людей похилого віку. У ньому містяться білки, жири, вуглеводи, віта-

міни, мінеральні речовини, причому вони збалансовані в оптимальному варіанті. Основні компоненти молока майже повністю засвоюються організмом людини, є добрим і незамінним пластичним продуктом для її розвитку, особливо у молодому віці, мають лікувальні властивості. Молоко — унікальний, незамінний продовольчий продукт і цінна сировина для виготовлення широкого асортименту (до 4 тисяч) різноманітних молокопродуктів [6, с. 11].

Висока біологічна цінність молока як харчового продукту зумовлена його хімічним складом і властивостями окремих компонентів. За рекомендаціями Київського науководслідного інституту гігієни і харчування, норма споживання молока і молочних продуктів на душу населення України за рік становить 390 кг, або одну третину за калорійністю добового раціону. У молоці містяться всі речовини пластичного та енергетичного характеру, необхідні організму людини [2, с. 25].

Для традиційної української моделі споживання, молоко та продукти його переробки традиційно займають провідне місце. У загальних витратах населення на харчування витрати на молоко та молочні продукти складають понад 12%. На жаль, за виробництвом і споживанням молокопродуктів на душу населення як Західний регіон, так і Україна в цілому відстають від країн Європейського Союзу у 2—3 рази, а за асортиментом і якістю — ще більше. При цьому обсяги виробництва й споживання молока й молокопродуктів в усіх регіонах України за період реформування аграрного сектору скоротилися, що негативно позначилось на економічному й соціальному рівні життя населення.

Таким чином, у забезпеченні людини необхідними поживними речовинами тваринного походження молоко і продукти його переробки мають особливе значення. Недостатнє споживання цих продуктів може спричинити білковий, вітамінний і мінеральний голод людини, призвести до важких захворювань. Це пояснюється, передусім, тим, що в білку молока містяться десять незамінних амінокислот, які забезпечують повноцінне харчування, а отже, виступають як профілактичний засіб проти багатьох інфекційних захворювань людини, включаючи туберкульоз, що останніми роками значно поширився [6, с. 10].

Провідне місце в АПК країни займає молочне скотарство. У цій галузі одержують два види продукції — молоко та приплід і побічну продукцію — органічні добрива.

Україна є одним із найбільших виробників молока у світі. Проте останнім часом вона втра-

тила колишні позиції. Виробництво молока зростає досить повільними темпами. Нині лідером з виробництва молока є Західна Європа, де сконцентровано понад 10% усього поголів'я корів. Обсяги виробництва молока у розвинутих країнах світу зростають прискореними темпами. Найбільше його виробляється в країнах Європейського Союзу, США та Канаді.

Потрібно також згадати про розвиток молочного скотарства, що є провідною галуззю в багатьох господарствах Волинської області. У валовій (товарній) продукції сільського господарства на молоко в досліджуваній області припадає понад 20 відсотків, а в продукції тваринництва — понад 40 відсотків. Частка доходів сільськогосподарських товаровиробників від молочного скотарства хоча й постійно знижується, однак залишається достатньо високою. Особливо значущою галузь є для господарств населення, оскільки для сільських сімей, які утримують корів, доходи від реалізації молока здебільшого є основним джерелом грошових доходів, не враховуючи доходи від основної діяльності. У багатьох сім'ях доходи від виробництва молока є основою для закупівлі інших продовольчих товарів, а також предметів і засобів праці.

Більше того, важливість ведення молочного скотарства, незважаючи на його здебільшого низьку економічну ефективність, зумовлена тим, що кошти, отримані від реалізації молока, є формою внутрішньогосподарського безвідсоткового кредитування для розвитку інших галузей господарства. Таким чином, значення молочного скотарства в економіці сільськогосподарських підприємств не зводиться лише до впливу на загальну економічну ефективність розвитку цієї галузі, а в більш широкому розумінні робить цю галузь надзвичайно важливою для сталого функціонування всього сільського господарства завдяки постійному і достатньо стабільному надходженню грошових коштів від реалізації продукції, а також отриманню органічних добрив.

На думку П.К. Канінського і П.В. Шваба, молочне скотарство — галузь тваринництва, головним завданням якої є виробництво молока великої рогатої худоби з метою забезпечення ринкової (у формі попиту) і власної внутрішньогосподарської потреби в ньому. Уся інша продукція, яка отримується в цьому виробництві, є або другорядною (м'ясо великої рогатої худоби), або побічною (телята, шкіряна та фармацевтична сировина, гній) [5, с. 20]. Очевидно, слід погодитись із таким трактуванням авторів, адже інші науковці досить часто акцентують увагу на одній окремій особливості галузі,

якот: розведення великої рогатої худоби з метою отримання продукції; основною продукцією галузі є молоко; головним завданням молочного скотарства є забезпечення потреб людини в молоці і яловичині, а землеробства — гноєм.

У контексті цього особливу увагу в дослідженні розвитку регіонального молочного скотарства приділити з'ясуванню суті самого поняття "розвиток". "Розвиток" — це філософська категорія, яка є одним з двох основних принципів діалектики. У "Філософському енциклопедичному словнику" розвиток характеризується як "спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів".

Звідси випливає висновок про те, що розвиток не охоплює процесу становлення певної системи, з одного боку, та її занепаду, ліквідації, переходу в іншу, більш розвинену, — з іншого. Хоча ці процеси становлення, занепаду і переходу зумовлені дією діалектики, а отже, пов'язані з розвитком певної матеріальної системи, вони діють в інших конфліктноантагоністичних формах з переважанням елементів руйнування та істотним послабленням елементів наступності. Розвиток тісно пов'язаний з часом, рухом і змінами.

Отже, розвиток з погляду діалектики означає закономірну зміну того чи іншого явища в часі. Відповідно до діалектичного сприйняття, сучасний стан молочного скотарства і його подальший розвиток перебувають у нерозривному зв'язку з чинниками, що на нього впливають (рис. 1).

Сільськогосподарське виробництво завжди тісно пов'язане з природними умовами, які відіграють провідну роль у формуванні земельної ренти, сутність якої полягає в тому, що за однакової технології в регіонах з більш сприятливими ґрунтовокліматичними умовами виробництво одиниці продукції потребує порівняно менших витрат матеріальних і трудових ресурсів, ніж у тих, де вони гірші.

Наявність значної кількості природних сіножатей і пасовищ, висока зволоженість основної частини ґрунтів є передумовами для успішного функціонування кормовиробництва. Таким чином, враховуючи природнокліматичні умови Волинської області, слід зауважити, що галузь кормовиробництва в ній повинна знайти провідне місце у рослинництві і бути основою розширеного розвитку скотарства. Мож-

Рис. 1. Чинники розвитку молочного скотарства

Джерело: власні узагальнення.

ливість забезпечення тваринництва максимально дешевими кормами є одним з визначальних чинників зниження собівартості центнера молока і на основі цього зростання обсягів його виробництва в усіх категоріях, з чого можна зробити висновок про виняткову сприятливість природноекономічних умов області для ведення молочного скотарства.

Для виробництва молока і відгодівлі молодняку великої рогатої худоби використовують переважно корми, одержані на низьких за родючістю землях і в регіонах, де обмежене виробництво більшості інших видів сільськогосподарської продукції. Як показує практика, виробництвом молока займаються в тих регіонах, де відсутнє альтернативне землеробство. Зважаючи на ситуацію, яка сьогодні складається в українських селах, виробництво молока пом'якшує безробіття на селі, особливо там, де відсутні інші види зайнятості населення. Розвиток молочного скотарства пов'язаний з пом'якшення сезонного характеру праці в сільському господарстві.

Потреба у виробництві молока і виготовленні молочних продуктів завжди є актуальною. На превеликий жаль, в Україні ця проблема вирішується надзвичайно погано. Так, на початку 90-х років в Україні в усіх категоріях господарств вироблялось 24508 тис. тонн молока, 75—80% з якого перероблялось на вітчизняних молочних підприємствах. Майже вся продукція споживалася населенням України, і споживання молока і молочних продуктів на душу населення тоді становило 373 кг. Це, по суті, приблизно є обґрунтованою нормою споживання. У 2012 р. в Україні всіма категоріями господарств вироблено лише 11378 тис. тонн молока, або 46% від того, що вироблялось 20 років тому. Виробництво молока зменшилось на 13130 тис. тонн, а споживання на душу населення склало близько 200 кг. По суті, в Україні споживається молока і молочних продуктів

тільки 55% від науково обґрунтованої норми [7].

Причиною такого становища можна назвати "реформи", які негативно позначилися сільському господарстві загалом, а особливо на галузі тваринництва, і, як наслідок, — на галузі переробки й виготовлення молочних продуктів. Тому сьогодні головним завданням і проблемою всіх виробників і переробників молока є нарощення темпів виробництва молока і молочних продуктів, для того щоб хоч наблизитися до науково обґрунтованої норми споживання. По суті, це є головним завданням створеної у вересні 2001 р. Спілки молочних підприємств.

Великий вплив на розвиток молочного скотарства має стан ринку молока. У сучасних умовах розвитку економіки вплив ринкового середовища є вирішальним, оскільки за несприятливої ринкової кон'юнктури навіть найкращим чином організоване виробництво може бути збитковим. Також необхідно враховувати особливості ринку молока, оскільки вони мають визначальний вплив на його формування і ситуацію на ньому, що своєю чергою впливає на розвиток молочного скотарства.

У ринковій економіці визначальний вплив на розвиток будь-якого товарного виробництва має його економічна ефективність. При цьому чим більше господарська діяльність спрямована на задоволення власних потреб (натуральне господарство), тим менше значення для неї має її економічна ефективність. З цього випливає висновок про велике значення ефективності молочного скотарства для сільськогосподарських підприємств і значно менше — для особистих селянських господарств. Підвищення економічної ефективності молочного скотарства сприяє зростанню доходів сільськогосподарських підприємств, що є основою розширення і вдосконалення виробництва, підвищення оплати праці та поліпшення культурно-побутових умов працівників галузі.

Головною причиною спаду виробництва став той факт, що молочне скотарство виявилось збитковим в Україні. За даними матеріалів господарств усіх форм власності, воно і зараз є збитковим, і в ринкових умовах товаровиробник не вважає за необхідне ним займатися. У зв'язку з цим різко зменшилося поголів'я корів. Якщо у 90-х роках надій молока від корови був близько 3 тис., то в минулому році він становив лише близько 2 тис. кг. До такого зменшення довела насамперед збитковість і, як правило, незацікавленість товаровиробника.

Крім того, виробники молока і підприємства з переробки сьогодні не пов'язані між собою

ніякими, особливо економічними, важелями. Кожен працює на себе: виробник старається виробити молоко і якнайбільше реалізувати його з тим, щоб мати якийсь зиск. Переробник, навпаки — намагається закупити молоко для переробки за найдешевшою ціною, щоб теж мати відповідний зиск. Як наслідок — непорозуміння між виробником молока і переробником, у зв'язку з чим і виникла загрозлива ситуація із забезпеченням населення цінними продуктами харчування.

Виходів із цієї складної ситуації багато, і вони вже були визначені в минулому. Але у зв'язку з тим, що в Україні ринок є нерегульованим, можна сказати відпущеним на самоплив, то навіть тих добрих ростків, які були в 90-х роках, тобто зв'язків між переробником і виробником, по суті, не стало.

Потрібно, напевне, зробити так, щоб у виробництві молока був зацікавлений виробник, а в його переробці — переробник. Для того щоб був зацікавлений виробник, йому після реалізації молока повинні повернутись собівартість самого виробленого молока, хоча б невелика кількість грошей на реконструкцію, розширення, відновлення галузі, та ще й має залишитися прибуток. Переробні підприємства теж повинні мати від кінцевої продукції повернення затрат на переробку та упакування, певну кількість грошей на переоснащення галузі і прибуток. Сьогодні ні виробник, ні переробник цього не мають. З одного боку, наполовину зменшилася кількість сировини, а з іншого — ні в товаровиробника, ні в переробника немає економічної зацікавленості [3, с. 50]. Вихід, виходячи з досвіду інших країн і того, що вже було зроблено в Україні, — в інтеграції товаровиробника і переробника та вдосконаленні системи розподілу доходу між ними. Обидві сторони повинні працювати на кінцевий результат, але мусить бути й економічна зацікавленість обох сторін. Тобто потрібні правила економічної гри для вдосконалення збутової політики, і доки цих правил не буде, доти галузь занепадатиме.

Яскравим прикладом є теперішнє становище, коли переробні підприємства різко знизили закупівельні ціни на молоко і виробник починає масово здавати корів на м'ясо, а корова — це ресурс, насамперед молока, а оскільки в Україні дуже слабке м'ясне скотарство, то ще й ресурс м'яса. Тобто проблема забезпечення населення молоком і молочними продуктами поглиблюється. Переробник у цей час ще менше використовує свої виробничі потужності або зовсім зупиняє молокопереробні підприємства.

Якби обидві сторони працювали якоюсь мірою на кінцевий результат, то надій в Україні ніколи не знизився б до такого низького рівня, бо товаровиробник дбав би про те, щоб мати таку корову, яка б давала хоча б 7—8 тис. кг молока, тобто конкурентоспроможну, корову, надій якої відповідав би провідному світовому рівню. Тоді переробник думав би про модернізацію, поліпшення своїх ліній і виробляв би конкурентоспроможну продукцію. Приклади таких, правда, ще не до кінця інтегрованих відносин уже з'являються в Україні. Це приклад, коли, молокопереробне підприємство, яке сьогодні повністю забезпечене сировиною, виробляє конкурентоспроможну продукцію, сплачує господарствам за молоко таку ціну, яка вже вигідна товаровиробнику. У зв'язку з цим товаровиробник переспеціалізується на виробництво молока, утримує високі продуктивні корів, використовує більшу частину землі для виробництва кормів. Таким чином, уже є елементи економічної гри між товаровиробником і переробником.

Одним із головних завдань створеної Спілки переробників є узагальнити цей добрий приклад і почати його рекламувати, пропагувати, впроваджувати в інших регіонах України, зокрема у Волинській області, і тільки це може дати позитивні результати у вирішенні цієї актуальної проблеми. Звичайно, створення Спілки молочних підприємств без товаровиробників не може вирішити ці питання у повною мірою. Можливо, до спілки повинні увійти виробники, або, навпаки, з досвіду інших країн, створити свою Спілку виробників, а потім із Спілок виробників і переробників сформувати спільну раду, яка б координувала роботу обох сторін і рекомендувала правила економічної гри, які були б взаємовигідними.

Тут не обійтися без державного втручання, бо ми бачимо, до чого призвів нерегульований ринок, відкинувши наміри управляти виробником чи переробником. Треба усвідомити, що у всьому світі і виробник, і переробник координуються державою. Держава або повністю встановлює базову ціну сировини, яка закуповується, і продукції, яка випускається молокопереробними підприємствами, або повинна встановити базову ціну на якусь кількість сировини, яка закуповується, і продукції, яка продається, з урахуванням витрат виробника і переробника, для малозабезпечених верств населення (у тому числі пенсіонерів з малими пенсіями) — а таких більшість. Решту сировини товаровиробник із переробником повинні переробляти в таку продукцію, щоб на ній вони мали ще більший прибуток. Саме це могли б

розробити і рекомендувати державним органам дві спілки — товаровиробників та переробників, або вже існуюча Спілка молочних підприємств, до якої на рівних правах влилися б виробники молока [4, с. 4].

На початку 90-х років минулого століття вироблялось 25508 тис. тонн молока, з них 18 тис. тонн складала квота, яку держава гарантовано викупляла і оплачувала. Можливо, сьогодні не треба квоти на 75—80% сировини, а тільки на таку кількість, яка потрібна для закритих організацій (армії, тюрем, міліції, лікарень, будинків для людей похилого віку, дитячих закладів) і держрезерву на випадок стихійного лиха. Крім того, повинна бути визначена кількість сировини для міжурядових угод. Наприклад, через урядову угоду можна постачати молочну продукцію в Росію, або кавказьким республікам, а звідти брати, скажімо, цитрусові. Але все це потрібно робити на основі міжнародних угод і прямим постачанням туди і звідти, а не через посередників, які надзвичайно здорожчують продукцію. За умов теперішнього спаду виробництва молока і продукції з нього вона не продається повністю не тому, що її багато, а тому, що купівельна спроможність людей, особливо пенсіонерів, є такою, що не дозволяє щодня їсти молочну продукцію, а дехто не може її споживати навіть раз у тиждень. А тому введення базових цін і квоти, або державного замовлення, яке, до речі, є в інших країнах світу, дасть змогу швидше вирішити проблеми молочної галузі. Потрібна також реструктуризація переробної галузі. Невеликі молокопереробні підприємства із застарілим обладнанням або перестануть існувати, або стануть перевалочними пунктами великих молочних компаній. Якщо Україна вже дійшла до небезпеки в молочної галузі, то Спілка молочних підприємств, спільно з виробниками, повинна вивести галузь із занепаду. Треба усвідомити, що реалізувати корову на м'ясо не можна, бо наступна генерація може бути тільки через 45 років, що дуже небезпечно. Сьогодні товаровиробник хоче покращити поголів'я, але за відсутності фінансів, він не може це зробити, бо племінний молодняк досить дорогий. А якщо виробник не має на це грошей, то переробник, який закуповує в нього сировину, може закупити ці племінні корови в рахунок майбутніх поставок сировини.

ВИСНОВКИ

Для подальшого функціонування ринку виробництва молока і молочних продуктів потрібне опрацювання відповідної стратегії, яка є інструментом управління і формує концепцію

дій довготривалого розвитку з окресленням чіткого напрямку досягнення поставленої мети. Така стратегія повинна складатися з наступних частин: оцінка існуючого стану; аналіз слабких і сильних сторін; постановка стратегічних і оперативних цілей; реалізація поставлених цілей; коригування впровадженої стратегії.

Стратегія розвитку молочної галузі повинна враховувати як ринкові, так і позаринкові дії, які здійснюються на різних рівнях управління. Сформована стратегія повинна бути еластичною у своїй діяльності, що дозволяє швидко реагувати на зміни внутрішніх і зовнішніх умов.

З огляду на це стратегія повинна бути побудована на таких принципах, які давали б можливість внести необхідні зміни і корективи в мінливих умовах майбутнього, а в разі необхідності внести зміни і у вихідні положення й настанови. Розвиток галузі виробництва молока повинен здійснюватись на основі стратегії, що характеризується замкнутим циклом і складається з таких етапів:

- визначення цілей, обґрунтованих на підходах (тенденціях, напрямках) розвитку і загальних відомостях про галузь;

- діагноз фактичного стану внутрішніх і зовнішніх передумов перспективного розвитку;

- ідентифікація сильних і слабких сторін галузі, а також шансів і небезпек, які впливають з діагнозу (аналіз SWOT);

- позитивні тенденції розвитку галузі у результаті реалізації поставленої стратегії;

- стратегічні цілі, завдання і програми;

- оперативні елементи стратегії, як завдання реалізації стратегії (основи реалізації і моніторингу, суб'єкти, які реалізують окремі програми, суб'єкти координації праці над формулюванням і реалізацією стратегії, інструменти реалізації стратегії тощо).

Для побудови та реалізації стратегії необхідно виконати певні завдання: збір інформації; аналіз даних і діагноз; встановлення мети; опрацювання стратегії розвитку; впровадження програми реалізації стратегії; порівняння результатів реалізації стратегії з очікуваними; модифікація цілей стратегії розвитку.

Процес розвитку галузі є динамічним і довготривалим, який вимагає активного включення в неї всіх суб'єктів ринку протягом тривалого часу. Згадувана вище стратегія розвитку повинна мати постійно діючий та актуальний характер, протягом періоду її дії постійно доповнюватись, модифікуватись, включаючи умови зміни ринкової та позаринкової кон'юнктури. Проте ця стратегія не повинна бути кінцевим етапом праці над економічним розвитком

досліджуваного регіону, а лише основою для подальших трансформаційних і реструктуризаційних дій у галузі.

Література:

1. Андрійчук В.Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз: монографія / В.Г. Андрійчук. — К.: КНЕУ, 2002. — 624 с.

2. Бойко В.І. Актуальні аспекти формування ринку молока / В. Бойко, Ю. Макаренко, М. Коржинський // Тваринництво України. — 1996. — № 2. — С. 25—26.

3. Гасанов А.Т. Резервы увеличения производства молока и молочных продуктов / А.Т. Гасанов. — М.: Пищ. пром-сть, 1990. — 72 с.

4. Довганич Г.В. Роль державного регулювання економічних відносин в агропромисловому виробництві / Г.В. Довганич // Економіка АПК. — 2000. — № 5. — С. 35.

5. Канінський П.К. Молочне скотарство Полісся: стан і перспективи розвитку / П.К. Канівський, П.В. Шваб; за ред. П.К. Канівського. — К.: ННЦ ІАЕ, 2009. — 236 с.

6. Кравців Р.Й. Молочна справа / Р.Й. Кравців, В.І. Хоменко, Я.Ю. Островський; за ред. В.І. Хоменка. — К.: Вища шк., 1998. — 279 с.

7. Статистичний щорічник України за 2012 р. — К.: 2013. — 551 с.

References:

1. Andriichuk, V. H. (2002), *Effectiveness of agricultural enterprises: theory, methodology, analysis: monograph*, KNEU, Kyiv, Ukraine.

2. Boiko, V. I. (1996), "Recent aspects of the milk market", *Tvarynnystvo Ukrainy*, vol. 2, pp. 25—26.

3. Gasanov, A. T. (1990), *Rieziervy uvelicheniya proizvodstva moloka i molochnykh produktov* [Potential for increasing milk and dairy production], *Pischevaya promyshlennost*, Moskva, Russia.

4. Dovyanych, G.V. (2000), "The role of state regulation of economic relations in agricultural production", *Ekonomika APK*, vol. 5, p. 35.

5. Kaninskyi, P. K. Shvab, P.V. (2009), *Molochne skotarstvo Polissia: stan i perspektyvy rozvytku* [Dairy cattle in Polissia: state and development prospects], *NNTS IAE*, Kyiv, Ukraine.

6. Kravtsiv, R.Y. Khomenko, V.I. Ostrovskiy, Ya. Yu. (1998), *Molochna sprava* [Dairy business], *Vyscha shkola*, Kyiv, Ukraine.

7. "Statystychnyi schorichnyk Ukrainy 2012" (2013), [Statistical yearbook 2012], Kyiv, Ukraine. *Стаття надійшла до редакції 27.01.2014 р.*